

Апстракт: У раду се показује да је Никола Милошевић зачетник истраживања мисли Лава Шестова код Срба, као и иницијатор систематског превођења његових књига на наш језик. Указује се да код обојице мислилаца постоје извесне сличности у психолошком приступу приликом тумачења дела великих философа, што упућује на могући конкретни утицај Шестова на Милошевића. На крају се разматра питање свемоћи Бога, чиме се руски мислилац посебно бавио, а што је и за Милошевића било средишње у контексту његовог занимања за Бога схваћеног као иманетна трансценденција.

Кључне речи: Лав Шестов, Никола Милошевић, Светислав Марић, Мирко Ђорђевић, обескорењеност, психологија знања, самообмањивање, свемоћ Бога, Ханс Јонас

Никола Милошевић (1929–2007) већ од друге половине педесетих година почиње да се континуирано бави руском религијском философијом и у тој области је у другој половини XX века код нас био не само пионир него је постао и несумњиви ауторитет. Наведимо да је у распону од готово пола века писао о Николају Данилевском, Константину Леонтјеву, Владимиру Соловјову, Лаву Шестову, Сергеју Булгакову, али, ако оставимо по страни Фјодора Достојевског, понајвише о Николају Берђајеву. Кад је реч о такозваном сребрном веку руске философије, међутим, за њеног највећег мислиоца држао је Сергеја Булгакова, а не Берђајева. Па ипак, у извесном смислу, мисао Лава Шестова (1866–1938) код њега заузима посебно место, због чега сам се и одлучио да за ову прилику говорим о његовом односу према овом особеном руском религијском философу, који је умро пре осамдесет година (20. новембра 1938), а недавно је обележено сто педесет година од његовог рођења.²

Излагање бих започео једном анегдотом. У јесен 2000. године, у Задужбини Илије М. Коларца у Београду, одржан је циклус предавања под насловом „Савременост руске религиозне философије“.

1 Излагање 23. маја 2018. у Институту за књижевност и уметност у Београду, на Округлом столу посвећеном Николи Милошевићу.

2 Том приликом објављена су и два зборника радова о великом руском философу: *Л. И. Шестов. Pro et contra*. Антологија, сост., вступ. статья, коментарији Т. Г. Щедриной, Русская христианская гуманитарная академия, Санкт-Петербург 2016; *Лев Исакович Шестов*, под редакцией Т. Г. Щедриной, РОССПЭН, Москва 2016.

Тако нешто је у то време било тешко замисливо без учешћа Николе Милошевића, који је прихватио да говори баш о Лаву Шестову. Касније је објављен и зборник предавања из тог циклуса (в. Калезић и др. 2002), али у њему, нажалост, није било Милошевићевог прилога о руском мислиоцу.

Пошто сам и сâм био један од предавача у оквиру поменутог циклуса, силно ме је занимало шта ће ново рећи Милошевић, након неколико објављених чланака о мени драгом руском мислиоцу. Он је, као и обично, говорио из главе, без икаквих белешки испред себе. Његов тихи глас једва се чуо у горњим редовима Мале сале на Коларцу, где обично седим. Врло брижљиво конципирано излагање овај наш познати беседник изговорио је течно и беспрекорно, као да чита. Наизуст је износио чак подуже цитате из списка самог Шестова, што ме је највише изненадило.

Тада сам становао у улици Маршала Бирјугова, неколико минута хода од Коларца, и чим сам стигао кући отворио сам Шестовљеве књиге како бих проверио цитате које сам чуо на предавању. С дивљењем сам констатовао да су то доиста били цитати, а не парафраза. За мене, који на јавним наступима имам тешкоћа с концентрацијом, да не кажем тремом, и не усуђујем се да импровизујем пред публиком, без уздања у припремљени текст, оваква меморија једног седамдесетогодишњака изгледала је чудесна. Милошевић није имао текст испред себе, али у његовом говору није било ни трага од импровизације. О свему је добро промислио и очигледно је дошао са код куће припремљеним и поуздано запамћеним излагањем у глави.

Било је говора да ће сва излагања бити објављена па, нажалост, нисам хватао белешке. Пошто ово излагање касније, из мени непознатих разлога, није штампано, десило се да је његов последњи философски рад о Шестову остао незабележен. Тако излази да се последњи писани траг његовог бављења Шестовом налази на страницама романа *Кушија од ораховој дрвеша*, објављеног три године касније (2003).

Изложио бих овде шири резиме мог досадашњег рада о односу Николе Милошевића према Лаву Шестову. У свом излагању дотакао бих три питања. Прво бих истакао Милошевићеве улоге зачетника истраживања Лава Шестова код нас као и вероватног иницијатора систематског превођења његових књига на наш језик, затим бих указао на могућу везу Милошевићеве психологије знања и поступка који је сам Шестов користио у својим књигама и, на крају, позабавио бих се проблемом свемоћи Божије.

1. Милошевић као зачетник истраживања и систематског превођења Шестова код нас

Нека од најранијих помињања Шестова код Срба наилазимо у писмима из Париза Милана Кашанина, студента историје уметности и упоредне књижевности на Сорбони, упућена пријатељу Светиславу Марићу. У писму од 11. фебруара 1921. Кашанин пише да је Шестова „прочитао целог“ (Кашанин, Марић 1991: 217), а у писму од 21. априла исте године саветује пријатеља да преко неког књижара наручи из Берлина дела Лава Шестова на руском (Кашанин, Марић 1991: 228). Наредне године, у писму од 28. марта 1922, саопштава да се „упознао са Љевом Шестовим, руским филозофом, о коме сам ти и говорио и писао“ (Кашанин, Марић 1991: 244).³ И опет, у писму од 4. јула 1922, каже: „Шестова познајем. Био сам код њега. Причаћу ти о њему кад се састанемо“ (Кашанин, Марић 1991: 248). И доиста, Светислав Марић је, по наговору Милана Кашанина, из иностранства набављао и читао књиге Лава Шестова, и то не само на руском, него и у преводима на француски и немачки језик.⁴ Као и његов пријатељ, био је дирнут овим руским филозофом, и то у тој мери да је први код Срба почео о њему да пише.

Увид у библиографију „Лав Шестов код нас“, коју је сачинио Добрило Аранитовић, показује да пре појаве чланака Николе Милошевића код нас заправо није много писано о Лаву Шестову нити су његови радови знатније превођени (Аранитовић 2006). Између два светска рата појавила су се два пригодна, али врсна чланка Светислава Марића, поводом шездесете и седамдесете годишњице рођења великог руског мислиоца (Марић 1926 и 1936), затим два приказа Ше-

3 У разговору с Костом Димитријевићем 13. маја 1972, на трибини Студентског културног центра у Београду, Кашанин је подробније описао како се упознао са Шестовом у Паризу: „У универзитетском семинару проучавао сам *Борбу њрошв очевидности* Лава Шестова и *Траично осећање животиа* Мигела де Унамуна. Једног дана приметиме у руском семинару једна моја колегиница да узимам један руски часопис и читам текстове Лава Шестова, а она ме пита: 'Је л' вас то интересује?' Одговорим: 'Како да не. То је јако интересно. Он је један велики писац.' Она, онда, каже: 'Хоћете ли ви њега да упознате?' Кажем ја: 'Како? Зар је он овде?' Ја сам мислио да је он у Москви, али он је био у емиграцији. Она каже: 'Можете да га упознате.' 'Шта, Ви њега знате?' 'Како не. То је мој отац.' И тако ја одем код мога Лава Шестова, бриљантног писца, који није умео да говори. Он је увек ћутао. Кажу, и после предавања на Сорбони, где је по два-три сата говорио. Свет излази, а он прича, прича...“ (Димитријевић 2015: 27–28). Захваљујем се академику Данилу Басти што ми је скренуо пажњу на ову Кашанинову анегдоту са Шестовом као и на Димитријевићеву књигу где је анегдота изнета.

4 Судећи према библиографији коју је навео уз свој чланак „Лав Шестов. Поводом седамдесетогодишњице рођења“ (1936), Марић је из Берлина доиста набавио књигу на руском *Досвојевски и Ниче* (Берлин, 1922), а потом на француском књигу *Откривење смрти* (Париз, 1923), која ће касније бити укључена у знатно обимнију *На шеразијама Јова* (Париз, 1929), коју ће такође читати на руском, затим на француском *Добро у учењу грофа Толстоја и Ничеа* (Париз, 1925) и на немачком *Власиј кључева* (Минхен, 1926).

стовљевих књига *На шеразијама Јова* и *Кјеркејор и еџистџенцијална филозофија* (Јелачић 1930; Јагодић 1939), превод једног Берђајевљевог чланка о Шестову (Берђајев 1939) и неколико некролога након његове смрти. Током две поратне деценије појавио се једино превод чланка „Филозофско самоубиство“ Албера Камија, као поглавље књиге *Мии о Сизифу* француског нобеловца (Samus 1961: 35–51), где се говори и о Шестову. Ако томе додамо преводе три краћа Шестовљева рада (Шестов 1934/35; 1938; 1960), један чланак на француском („Le Mythe et la Vérité“) у београдском часопису *Philosophia* (Chestov 1938), који је покренуо и уређивао Артур Либерт, и превод једног интервјуа с руским филозофом (Лефевр 1931), то би било све од Шестова и о њему код нас пре 1965. године.

Марићев обимнији прегледни чланак о Шестову из 1936. први је целовито представио руског мислиоца нашој културној јавности, и то успешно. Истакао је да Шестовљева дела нису филозофске расправе у академском смислу речи, то су штива која у читаоцу изазивају немир, колебање, узбуђење. Надаље, она се не могу разврстати према уобичајеним филозофским дисциплинама (теорија сазнања, метафизика итд.), ту се не решава загонетка света. Шестов нема учења које се може научити нити има ученика који би га могли наставити. Као главни проблем његове мисли Марић види саму филозофију. Овај чланак је ваљано представио руског мислиоца нашим читаоцима и могао је послужити као доиста добар увод у његову мисао, наговештавајући наредни корак – њено истраживање.

У наредне три деценије, међутим, појавила су се на српском језику свега два преведена текста – Берђајева и Камија. Берђајев је иначе написао укупно седам чланака о Шестову, али је краћи преведени рад „Основна идеја филозофије Лава Шестова“ писан пригодно, поводом смрти филозофа и у њему је дотакнута само она тема која је, по мишљењу писца, била главна. С друге стране, Ками је разматрао важан аспект Шестовљеве мисли – питање апсурда. И то је све. На основу тога, могло би се с разлогом рећи да је код нас до половине шездесетих година Лав Шестов ипак био *недовољно* познат не само широј културној јавности него и самим филозофима.

Никола Милошевић је у другој половини педесетих година прошлог века започео рад на докторској дисертацији о Достојевском и Камију, коју никада није довршио, али је у то време објавио неколико чланака о овој двојници писаца. Тада се, по свој прилици, први пут и срео са текстовима Лава Шестова, који је иначе у више наврата писао о Достојевском. Поменули смо већ да је Албер Ками у књизи есеја *Мии о Сизифу* написао једно поглавље о Шестову. У чланку „Албер Ками између луцидности и носталгије за апсолутним“ (1958), Милошевић се темељно позабавио овом Камијевом књигом, што значи да му је најкасније тада морала бити позната и мисао руског филозофа.

Али се испоставља да је Милошевић и пре 1958. не само знао за име Лава Шестова него је, по свој прилици, читао и његова дела. Наиме, у полемичком напису „Како сам постао белогардејац“ – писаном као одговор на анонимни текст објављен у часопису *Савременик* (август–септембар 1958, стр. 266), где се оптужује аутор чланка „Достојевски – Филозофија и неуроza у ’Забелешкама из подземља““ (Милошевић, „Достојевски – Филозофија и неуроza у ’Забелешкама из подземља““, 1958), а то је заправо Никола Милошевић, што је цитирао књигу *Достоевский, жизнь и творчество* (УМСА Press, Париз, 1947), чији је аутор белогардејац Константин Мочуљски, а издавач емигрантска издавачка кућа УМСА [Young Man’s Christian Association = Хришћанска заједница младих људи] Press из Париза – наш млади философ каже:

Супротстављајући две опречне тезе о религиозности *Забележака* – Мочуљског и Лава Шестова – ја, преко образлагања неодрживости оба та схватања, прелазим на проблем коме је мој напис и посвећен: проблем психологије личности Достојевског, њеног порекла и њеног преламања у идеологији *Забележака* из аспекта психопатологије. (Милошевић, „Како сам постао белогардејац“, 1958: 1435)

Овде Милошевић први пут у својим објављеним текстовима експлицитно помиње име Лава Шестова. Али се из наведене реченице види да је став Лава Шестова о религиозности *Забележака из подземља* Милошевић изнео у чланку „Достојевски – Филозофија и неуроza у ’Забелешкама из подземља““, објављеном 1958, али написаном претходне 1957, мада се у њему нигде не помиње име руског мислиоца. Мочуљски у својој књизи не излаже став Шестова, што упућује на то да је Милошевић највероватније читао саме радове руског философа о Достојевском.⁵

Ако изуземо Милошевићево узгредно помињање имена Шестова у разним својим радовима, као и поменуто необјављено предавање о њему, наш философ је у три наврата наменски писао о овом руском мислиоцу. Најпре је објавио чланак „Критика морала у делима Лава Шестова“ (Милошевић 1965), потом је написао поговор „Психологија и филозофија Лава Шестова“ за Шестовљеву књигу *Достојевски и Ниче* (Милошевић 1979), и, на крају, кратко поглавље „Шестов“ у властитој књизи *Православље и демократија* (Милошевић 1994: 49–55). То су уједно били и први истраживачки радови о Шестову код нас.

⁵ Зашто Милошевић у чланку о *Забелешкама из подземља* Достојевског не наводи име Лава Шестова, иако излаже његово становиште, можемо само да нагађамо. Један од разлога је свакако био и тај што је Шестов руски религијски мислилац, а писати о мишљењима религијских мислилаца педесетих година код нас није било препоручљиво. О томе сведочи и анонимна критика цитирања књиге једног „белогардејског“ стручњака за Достојевског, што је било безазленије од цитирања једног религијског философа, који је уз то објавио у Немачкој један критички спис о болшевизму (*Чшо такаое большевизм?*, Берлин, 1920).

Милошевићев ученик и (извесно време) сарадник Мирко Ђорђевић започео је с превођењем дела Лава Шестова код нас: објавио је преводе пет књига: *Достојевски и Ниче. Филозофија трагедије* (1979),⁶ *Добро у учењу грофа Толстоја и Ничеа* (1981), *Ајина и Јерусалим* (1990), *Ајошеоза искорењености* (1996),⁷ *Potestas clavium. Власић кључева* (2002).⁸ Књигу *Достојевски и Ниче* као и студију „Превазилажење самоочевидности“, која чини једно поглавље књиге *На тџеразијама Јова*, Милошевић је укључио у осми том (1982) десетотомне едиције „Достојевски као мислилац“, што указује да се прва код нас преведена Шестовљева књига није случајно појавила 1979. Њено превођење, по свој прилици, иницирао је приређивач поменуте едиције и први истраживач Шестова код нас.

На основу изложеног, може се рећи не само да је озбиљније проучавање руског филозофа Лава Шестова код нас започео Никола Милошевић него и да је, у извесној мери, подстакao Мирка Ђорђевића да почне с превођењем Шестовљевог опуса на српски језик. Почев од деведесетих година, појављују се млађи истраживачи и преводиоци Шестовљевих радова.⁹

2. Милошевићева психологија знања и Шестов

Речено је да се Милошевић деценијама бавио руском религијском филозофијом, а по његовом властитом саморазумевању то је чинио из перспективе психологије знања. Властиту концепцију психологије знања изложио је у истоименој књизи из 1989, али је она развијана

6 Прва Шестовљева преведена књига *Достојевски и Ниче* изазвала је знатну пажњу културне јавности и, поводом ње, појавило се неколико обимнијих рецензија, а преведен је и чланак Чеслава Милоша „Лав Шестов или чистота очајања“.

7 Мирко Ђорђевић је поглавље „У власти идеја“ из књиге *Ајошеоза искорењености* објавио као засебну публикацију (1988). У преведеној књизи *Ајошеоза искорењености*, међутим, преводилац није укључио превод овог раније објављеног поглавља „У власти идеја“, као што је остало непреведено и поглавље „Шекспиров ’Јулије Цезар’“ које се такође налази у руском изворнику. У преведеној књизи *Ајошеоза искорењености*, дакле, недостају два наведена завршна поглавља, односно петина књиге.

8 Мирко Ђорђевић је намеравао да свој дугогодишњи рад на делима Шестова крунише одбраном докторске дисертације о овом руском мислиоцу на Филозофском факултету у Љубљани, али до тога никада није дошло.

9 Поменимо да је на моју иницијативу Мирјана Грбић превела Шестовљеву књигу *Кјеркејор и еџистенцијална филозофија* (ПЛАТΩ, Београд, 2002), затим да је она заједно са мном превела и књигу *Умозрење и ошкривење* (ПЛАТΩ, Београд, 2003), док је Добрило Аранитовић превео књигу *На тџеразијама Јова* (2006). Никола Милошевић је тада видео ове књиге. А потом је Богдан Лубардић на Филозофском факултету у Београду 2009. одбранио докторску дисертацију „Лав Шестов: апофатичка деконструкција разума и услови могућности конституције религијске филозофије“, која је наредне године објављена. Али Никола Милошевић од јануара 2007. више није био међу живима и није могао знати за ту нашу прву дисертацију о Шестову, као ни за књигу на француском Татјане Миливојевић о руском мислиоцу (*Leon Chestov: penseur des confins*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, Сремски Карловци, 2010).

претходне три деценије. Ту је реч о степену зависности философских творевина од структуре личности њихових аутора. Најпре се иманентном анализом трага за противречностима које се не могу протумачити недостатком ауторових мисаоних способности или се пак трага за драстичним несагласностима с очигледним чињеницама. Ако се наиђе на противречности или несагласности, онда психолошка структура личности постаје релевантна за разумевање таквих творевина. Милошевић, наравно, уважава и друге факторе који такође могу утицати, као што су социолошки итд. Али који све фактори учествују у настанку неког философског учења, укључујући и психолошке, то може да покаже само његова конкретна анализа.

И Лав Шестов се у анализи књижевних и философских дела служио одређеним психолошким методом, што показују његове ране књиге *Добро у учењу грофа Толстоја и Ничеа* и *Достојевски и Ниче*, а највише *Ајошеоза искорењености*. Његово схватање човека било је песимистичко. Држао је да је карактеристична црта човека страх од истине. Тај страх потиче од човекове немоћи пред невољама које га сналазе и патње коју при томе проживљава. А духовне творевине разумева уједно као исповести и као самооправдање њихових аутора.

У студији „Психологија и философија Лава Шестова“ (1979), Милошевић је указао да је за руског мислиоца људска душа сачињена из површинске и дубинске равни. Ова дубинска или скривена раван вредносно је негативна (речима Достојевског, „подземна“), што ће рећи да људи на себи носе маску испод које се крије нешто ружно и мрачно. Површинску раван пак Шестов разматра на двојак начин: као симптом или пасивни одраз онога што се дешава у дубинском слоју душе, или као активно, динамичко средство да се онај подземни слој прекрије што гушћим застором. Руски мислилац највише користи овај потоњи приступ. Он је сматрао да су људи створили науку, уметност, философију и религију како би се некако изборили са страшним и мучним животним тешкоћама.

Ничеовом ставу да је свака философија исповест и нехотично признање, Шестов је дометнуо и да је она самооправдање њеног аутора. Под самооправдањем он има у виду динамичке претпоставке духовне делатности, односно оно што би психолози радије назвали рационализацијом. Шестов је духовне творевине, књижевна и философска дела, видео пре динамички него статички, пре као средства него као симптоме. На пример, за њега је Ничеов иморализам и аристократизам само маска за подземље Ничеове душе, само средство да се лакше поднесе властити бедни живот. Испод маске натчовека, надмоћи и снаге, о чему пише немачки мислилац, крије се његова психичка слабост. Ниче је величао сурови свет како би сам лакше поднео сурови живот који га је жестоко ошинуо. Тако је Шестов психолошким анализом открио оно што је измицало иманентној философској анализи.

Стање у којем је човек изгубио тло испод ногу, у којем се осећа несигурност, нема чврстог ослонца, Шестов је описао руском речју „беспочвенност“, што Милошевић преводи са „обескорењеност“.¹⁰ Покушај да се човек поново домогне чврстог тла испод ногу, чврсте тачке ослонца, Шестов је звао самооправдањем, а психолози рационализацијом. У том циљу Ниче проповеда натчовека и вољу за моћ. Тако се Ничеова философија показује као симулирање тла, као симулирање чврсте тачке ослонца, како би њен аутор прикрио одсуство душевног здравља. Према томе, и најумнији људи се клоне истине јер је она ружна и непријатна, и стога лажу. Нагон за самоодржањем јачи је од жудње за знањем и човек ће радије пригрлити илузију него истину. Ипак, људи говоре истину на индиректан начин. Писци, на пример, истину о себи говоре преко јунака својих књига. Па и философи, кад говоре о психологији других људи, нехотично откривају истину о себи. Вештина читања књижевних и философских дела је у откривању шта аутори индиректно говоре о себи.

Шестов не верује да је разум кадар да сопственим снагама докучи истину. Штавише, он верује да истини наклоњени део људског бића није у склопу људске природе. Шта онда људе подстиче да на овај индиректан начин говоре истину о себи? На истину подстиче стање безнађа, губитка животног ослонца, стање обескорењености. У то стање нас доводи стицај околности, судбина, а не напор ума или воље. Тај стицај околности је за Достојевског, на пример, била робија, а за Ничеа тешка душевна болест. Тај стицај околности је, како вели Шестов, нова голгота: без голготе нема приступа истини. А да ли ће неко поћи на властиту голготу, то не зависи од њега него од невољног стицаја околности.

Истраживачи су сагласни у томе да је Лав Шестов мислилац једне идеје, али се разилазе у њеном прецизности одређењу.

10 Руска реч „беспочвенност“ обично се преводи са неутемељеност, неоснованост, неоправданост. Сам Шестов, међутим, каже да је он под тим мислио на оно што Немци називају „Grundlosigkeit“, што ће рећи неоснованост, безразложност, али и бездан (Хурм 1988: 258). Овом потоњем значењу („бездан“) најближе је оно на шта циља Шестов. Енглези су руски термин превели са groundlessness. Руска реч „почва“ значи тло, па би „беспочвенност“ упућивала на стање без тла, стање човека коме је измакнуто тло испод ногу и који осећа да виси над безданом, понором. Стога би се реч „беспочвенност“ најбоље описно превела као стање „без тла под ногама“, а ако бисмо тражили једну еквивалентну реч, онда бисмо се одлучили за реч „бездан“ (на старогрчком би се то изразило речју χάος, што ће рећи – празнина, празан простор, бездан, оно што беше на почетку, како рече Хесиод у *Посианку дојова*), односно „безданост“. У овом кључу, наслов Шестовљеве књиге *Ајофеоз бесјочвенности* гласио би *Ајошеоза безданости*. Светислав Марић, у чланку „Лав Шестов. Поводом седамдесетогодишњице рођења“ (1936), предлаже наслов *Ајошеоза безјочвенности*, при чему, као што се види, уопште не преводи руски израз него само у загради додаје његово објашњење – „немање земље под ногама“. Мирко Ђорђевић, преводилац ове књиге на српски језик, превео је њен наслов слично Николи Милошевићу – *Ајошеоза искорењености* (ЦИД, Подгорица, 1996), али овде не бисмо улазили у разлике у значењима речи искорењеност и обескорењеност.

Милошевић у свом првом чланку о руском мислиоцу сматра да је у средишту његових интересовања проблем морала. „Етичка питања доминирају свим филозофским преокупацијама овог мислиоца; она су извор и утока његове филозофије.“ (Милошевић 2009: 322) Ту се истиче да Шестов веру ставља изнад морала, наглашавајући да нама морал заправо не може помоћи тамо где нам је најпотребније. На пример, морални чин саучествовања у патњи некога ко је изгубио ногу неће овоме помоћи да му поново израсте нога. Морал је немоћан пред нужношћу, штавише, он је на њеној страни. Милошевић закључује да је из овакве критике морала настала читава мисао Лава Шестова, чије основно питање овако разумева: „[...] одакле и како наћи помоћ у једном свету губитака који се не могу надокнадити, једном свету у коме влада неумољива сила нужности?“ (Милошевић 2009: 327) Помоћ се може очекивати само од вере, која је с ону страну нужности и морала.

Разум и начела разума ослонац су и природне нужности и морала. На основу разума знамо да човеку који је изгубио ногу никада више неће израсти тај део тела. С друге стране, онај ко је имао несрећу да изгуби ногу не може изменити тај прошли догађај - овај је, да тако кажемо, иреверзибилан. Јер, једно од начела разума гласи: *нико не може учинити да оно што је једном било не буде*. У том смислу, из разума проистиче ненадокнадивост губитка.

Шестов, дакле, осуђује разум као кривца што морамо да као неминовност прихватимо неприхватљиви губитак, онај губитак који нас трајно чини несрећним. Није прихватљиво да неко изгуби ногу, или да је Сократ попио отров, или да је Кјеркегор раскинуо веридбу са Регином Олсен, или да је Ниче полудео. Такви догађаји, који човека или деформишу или сасвим уништавају на овом свету, не могу се изменити. Ми можемо само жалити што се тако нешто десило и тако изразити наше саучешће у несрећи и патњи тих невољника, али такав наш гест ни за длаку неће променити њихову ситуацију. Напротив, саучешће значи уједно потврђивање непромењивости те ситуације, односно осуду да људима којима се десила таква несрећа не преостаје ништа друго него да се заувек помире с њом.

Шестов, међутим, не прихвата ту неминовност и мирење с неповратном несрећом. Он се буну против неумољивих закона логике и закона природе. У свету природе и разума спаса нема. Ова побуна руског филозофа, уколико би остала у сфери иманенције, природе и њене логике, само је беспомоћни очај јер се жели немогуће. Једини излаз он налази у Библији и Богу о коме она говори. Јер је само Бог свемоћан. Бог, творац неба и земље, и свега видљивог и невидљивог, може све, па и оно што је по природи и разуму немогуће. Једино Бог Аврама и Јакова може да учини оно што је сасвим неприродно и алогично - да не буде оно што је било. Само је у оваквом Богу спас, само он може да надокнади оно што је по природи

и разуму ненадокнадиво, само он може да учини да се није десила она несрећа која нас је заувек унесрећила, тако да цео живот онај човек има ногу, да Сократ није отрован, да Кјеркегор није раскинуо веридбу, да Ниче није полудео.

Разум може само да објасни несрећни догађај, зло, и сугерише његово прихватање као неминовност. Природна нужност је зло. Шестов мисли да је она последица Адамовог греха, кушања забрањеног плода с дрвета познања добра и зла. Разум и наше познање добра и зла најдубљи су разлог опстанка зла. Ако искоренимо разум, нестаће и неумољиви закони природе који су узрок зла у свету. Само радикалним одрицањем разума и морала може се уништити природна нужност, односно зло. У стању насталом одрицањем разума и морала постаје извесно све оно што се, док смо у власти разума и морала, чини немогућим. У таквом стању се налазио Тертулијан кад је изговорио оне чувене речи чија парафраза гласи: „Верујем, јер је апсурдно.“ Предуслов постизања оваквог стања јесте оно што Шестов назива „беспочвенност“, а што Милошевић, видели смо, преводи као „обескорењеност“. До овакве обескорењености пак доспева се тако што човека задеси таква невоља да увиди како су „илузорне све оне утехе што нам их нуде наука и морал“ (Милошевић 2009: 330). Ова невоља је најдубљи извор истинског знања. Само човек у незнању верује да треба веровати у немогуће, у нешто што је из перспективе разума неприродно и апсурдно. Другим речима, природна нужност, на којој почива зло, ефикасно се уништава вером у немогуће, у апсурдно.

Милошевић указује на логичке слабости Шестовљеве критике морала. Прво, руски мислилац своди морал на његову фарисејску варијанту, на пуку контемплацију, а не обраћа пажњу на делатну варијанту морала; друго, занемарујући делатни морал, он игнорише било какву ефикасност моралног чина; при томе, превиђа моменат негодовања у моралном чину саучествовања. Ови пропусти логички нису разумљиви, али су зато психолошки схватљиви. Напросто, вели Милошевић, тако се понаша неко кога је задесила нека несрећа коју овај није у стању да прихвати. У чему се конкретно састојала лична Шестовљева несрећа Милошевић наравно поуздано не зна, о томе може само да нагађа. Али се руски мислилац, „беспомоћан пред гвозденим неминовношћу неког ненадокнадивог губитка“, сматра српски философ, „окренуо против сваког морала који се заснива на саучествовању“ (Милошевић 2009: 334–335).

Психолошки гледано, унесрећени људи често су огорчени и на оне који им нуде извесну утеху, незадовољни тиме што им понуђена утеха не може надокнадити губитак с којим се не могу помирити. Тако Шестов оспорава аутономност морала јер је огорчен на моралне принципе пошто нису кадри да изађу на крај са законима природне нужности. А можда је у извесној мери присутна осве-

тољубивост, рођена из беспомоћности да се промени настала несрећа. Утешним се чини једино свођење природних закона на илузију, насталу услед првобитног греха.

Шестовљев иморализам, међутим, само је привидан. Он има психолошку генезу: њиме се изражава индивидуално „немоћно огорчење“ према неумољивости природних закона. Шестовљев иморализам, вели Милошевић, само је особено философско решење једне личне психолошке једначине, чиме се потврђује ранији став руског мислиоца „да је свака филозофија један облик исповести и један облик самооправдања“ (Милошевић 2009: 336). У исто време, то је особени покушај теодикеје: покушај *ейшичкој* оправдања Бога. Бог се не меша непосредно у борбу са земаљским злом јер он то зло није скривио. Али једино Бог може да искорени зло. Овакав иморализам је привидан јер Шестовљева критика морала подразумева морални смисао и духа и слова јудео-хришћанске религије. Стога Милошевић држи Шестова за мајстора самозаваравања.

Милошевић приговара Шестову да није психолошки објаснио зашто људи истину, која је динамички и функционално пожељна, не би пре говорили директно него индиректно. Нама се пак чини да то није тако нејасно: нека истина је непријатна, открива слабости човека и стога је он самоодбрамбено крије, плашећи се да је неко, сазнавши је, не злоупотреби против њега.

Надаље, с једне стране, књижевност и философија се схватају као израз тежње за самооправдавањем, што ће рећи за особеним самообмањивањем, а с друге, оне су и места индиректног изношења истине. Тако се у њима сукобљавају тежња за илузијом и тежња за истином. Укратко, Милошевић код Лава Шестова изналази две опречне тежње које се психолошки и гносеолошки не могу усагласити. Руски мислилац књижевна и философска дела види или као привилегована места истине или као одраз тежње ка самооправдавању. У оба случаја на делу је извесни редукционизам који превиђа да се књижевно или философско дело не може без остатка сводити на наведене две тежње.

Видели смо да Шестов каже како човеков страх од истине потиче из његове немоћи и патње, али га стање обескорењености и невољно приближава истини. Милошевић, међутим, примећује да стање обескорењености подразумева највећи степен немоћи и патње, што са своје стране буди највећу склоност ка самообмањивању. Стога се наш философ пита није ли управо Шестов подлегао тој склоности самообмањивања.

Објашњење ових неусаглашености и противречности Милошевић, сходно својој психологији знања, налази не у иманентној анализи него у Шестовљевом животу. Руски мислилац је, пре свега, био нервни болесник. Као што је познато, он је крајем 1895. доживео

нервно растројство и стога је 1896. отпутовао у иностранство ради лечења (боравио је најпре две године у Италији, а потом низ година у Швајцарској).

Шта је био узрок Шестовљевом нервном растројству? Један могући разлог је онај који је изнела Шестовљева кћерка Наталија – рад у очевој радионици и бављење послом који није волео. Други могући разлог је жеља да се ожени православном девојком Анастасијом Малахијевом-Мирович,¹¹ са чим се његов отац, као ортодоксни Јеврејин, није сагласио. Трећи могући разлог, што биографи до сада нису наводили, могло је бити и рођење ванбрачног сина Сергеја Листопадова око 1892, о коме се Шестов иначе бринуо читавог живота, а који је погинуо у Првом светском рату (у пролеће 1917).

Шестов се у Риму 1897. упознао с православном Рускињом Аном Јелизаровном Березовском, студенткињом медицине, са којом се фебруара исте године и оженио, али по руским законима они нису могли озакопити брак. Стога је Шестов крио своју породицу од родитеља све до очеве смрти 1914. Из тог разлога Шестов је живео с породицом у иностранству, тачније, зиме је проводио у Кијеву, где је радио у очевом дућану, а лети је са женом и децом, за које родитељи нису знали, боравио у Швајцарској (Ворожихина 2016: 352).

Милошевић верује да је због немогућности да се ожени православком Анастасијом, како би некако поднео властиту немоћ и патњу, Шестов посегао за идејом свемоћног Бога, који је изнад разума, природних закона и уопште сваке нужности. Нама се такође чини да је осујећење склапања брака са Анастасијом могао бити један од узрока нервног растројства, али и да су сви наведени догађаји, а посебно околност да је толико дуго крио од родитеља чињеницу да у иностранству има властиту породицу, допринели томе да руски религијски мислилац посегне за идејом свемоћног Бога.

3. О свемоћи Божијој

Шестов се шире бавио питањем свемоћи Бога у позном спису *Ајина и Јерусалим* (објављеном најпре на француском 1938, а потом на руском 1951). Од паганских мислилаца који су се дотакли питања свемоћи Бога навео је Аристотела, а од хришћанских Тому Аквинског, Дунса Скота и Виљема Окамског. Сви наведени мислиоци уверени су у неборивост логичког закона непротивречности и сматрају да оно што је логички противречно, то је онтолошки неоствариво. Та увереност паганских и јудео-хришћанских философа и теолога у неборивост закона непротивречности, сматра Шестов, не потиче из Библије, коју иначе сматра извором и господарем над свим законима.

¹¹ Овај разлог износи, на пример, Варвара Григорјевна Малахијева-Мирович, Анастасијина рођена сестра, у својим мемоарима (Малахиева-Мирович 2011: 131).

За набројане мислиоце, закон непротивречности не зависи од Бога и одржава се сам по себи. Другачије је у *Новом завету*. Рецимо, у *Јеванђељу по Мајтеју* каже се: „[...] јер вам кажем да може Бог и од камења овога подигнути дјецу Аврааму“ (Мт. 3, 9).

Међутим, Филон Александријски (око 20. пре н. е. – око 50. н. е.) успоставио је мост између Атине и Јерусалима, рекавши да све оно што се не слаже с грчком философијом, што не може издржати проверу посредством њених критеријума, ваља одбацити као лажно. Таква места треба схватити као алегорије, а не дословно. Алегоријски метод је учинио да се занемари истина откривења. Философи су, према Старима, својим умом могли да дођу до првих начела и сматрали су да се може веровати само у оно што је сагласно првим начелима. Како каже Шестов, „вера треба да добије благослов од првих принципа, а она вера која нема такав благослов нема права да постоји“ (Шестов 1990: 203). Он сматра да су потоњи хришћански теолози били опседнути начелима грчке философије и њеним мисаоним техникама. Аристотел је наглашавао да је логички закон непротивречности најнепоколебљивији међу свим начелима. Стога је Аристотел и тврдио да оно што је једном било не може бити као да га није било јер би то било противречно. Начело непротивречности ограничава свемоћ Бога. И богови се морају повиновати првим начелима, која су изнад њихове воље. Истине које не зависе од воље Божије омогућују аутономију знања, омогућују да философи слободно, независно од богова и свега осталог размишљају о свему. Истине које су независне од воље Божије, вели Шестов, највећа су опасност која прети Јерусалиму (вери) од Атине (философије).

Петар Дамијани (око 1007-1072), италијански монах и старешина манастира Фонте Авелана, аутор познатог кратког списка *De divina omnipotentia* (1065), говорио је да је жудња за знањем вођа свих порока, али га нико тада није слушао. Овај став усмерен је против прве реченице Аристотелове *Метиафизике*, која каже да сви људи по природи жуде за знањем. Међутим, Шестов се буну против оваквих независних истина и каже да нас оне, у својој неумољивој равнодушности, „осућују на најгрознији облик ропства“ (Шестов 1990: 205). Те вечне истине не могу се убедити и умолити, њима се, као нужним, морамо поклонити и покорити. Ове безличне и равнодушне истине су изнад свега, изнад сваке воље и свега живог. Тим поводом Шестов говори о првобитном греху.

Сви су Адамов грех видели као непослушност: он је одбио да се покори Богу јер је пожелео слободу. Шестов мисли да се десило управо обрнуто: кушајући плод с дрвета сазнања, човек је изгубио слободу задобијену у чину стварања и постао је роб вечних истина. Очаравајућа жудња за знањем, коју ће касније Аристотел истаћи већ у првој реченици *Метиафизике*, довела га је до пада и он је вечно спасење повезао са знањем. Боетије је у VI веку н. е. написао

књигу *Ушеха философије*, где философија захтева од страдалника да престане да кука и покори се нужности, ономе што мора бити: философија може помоћи само ако се човек одрекне свега на свету. Насупрот Боетију, библијски Јов тражио је оно што је према философији немогуће: *да није било оно што је било*, да спаљено имање није спаљено, да побијена деца нису побијена итд. Јов тражи оно што ни пагански богови нису кадри да учине, пошто им то не допушта закон непротивречности. Али библијски Бог је Јову услишио молбу, не тражећи дозволу од закона. Учинио је да није било оно што је било: на тај начин вратио је Јову децу, имање, здравље.¹² Библијски Бог је свемогућ.

Философског питања свемоћи Божије Милошевић се, као што је већ напоменуто, дотиче у својим философским расправама о Лаву Шестову, али га не разматра подробније. Милошевић, наиме, уважава закон непротивречности и стоји на страни философије. Он би могао да уђе у иманентну анализу Шестовљевих ставова о свемоћи Божијој, али то не чини. Разлог је вероватно тај што је, метафизички гледано, атеиста, па не може да говори о Богу откривене религије, не може да расправља о свемоћи Бога у чије постојање не верује.

Али Милошевић, психолошки гледано, није атеиста. Он је агностик, који прижељкује да Бог постоји. Ако се питањем свемоћи библијског Бога не може бавити у оквиру властите философске позиције, то му је могуће чинити у белетристичким радовима. Он то и чини. Можемо узети за вероватно да наратор Милошевићевог романа *Кушија од ораховој дрвеша*, који је у целини прожет мишљу о свемогућем Богу, заправо заступа ставове свог творца.

Јунак романа приповеда како је извесни Иван Никифорович, руски емигрант, његовом оцу и њему топло препоручио књиге руског философа Лава Шестова, кога ваља читати „само онда кад изгубимо сваку наду“ (Милошевић 2003: 108). Том приликом им је позајмио две Шестовљеве књиге - једна је *Ашина и Јерусалим*, а друга је она за коју је Берђајев писао предговор - то је, наравно, *Умозрење и откриће*. Подсетимо да се у књизи *Ашина и Јерусалим* Шестов подробније бави питањем свемоћи Бога. Кад је наратору романа умро отац, што је био онај тренутак кад се губи свака нада, он је почео да чита руског философа.

Наратор/Милошевић се у роману најпре дотиче неких историјских момената у вези с овим питањем. Тако помиње како је Аристотел у *Никомаховој етици* цитирао трагичког песника Агатона (живео у другој половини V века пре н. е.) који вели да ни бог не

12 Заправо, библијски Бог у овом случају није учинио да оно што је било није било, није изменио прошлост. Бог није поништио ону Јовову несрећу која се десила и није му вратио помрлу децу и стоку него је учинио да му се роде нова деца, да се удвостручи нова стока итд. (видети завршну главу [42] *Књиге о Јову*). А то није оно што Шестов жели да нам каже. Губитак деце не може се поништити тиме што ће се родити нова деца.

може учинити - да није било оно што је било (Милошевић 2003: 126).¹³ О ставу да се прошлост не може изменити врло се опсежно расправљало у антици. Наводе га, пре Агатона, још Пиндар (стваралачки период његовог живота пада у прву половину V века пре н. е.) у „Олимпијској оди П^а“,¹⁴ и Софокле (V век пре н. е.) у трагедијама *Ајани*¹⁵ и *Трахињанке*¹⁶, а после Агатона Платон у дијалозима *Протјагора*¹⁷ и *Закони*¹⁸. Али су песник Агатон и Платонов ученик Аристотел посебно истакли да то не може учинити ни сам бог.

Хришћански Бог, међутим, може много више од паганских богова. Хришћани, наиме, верују да отровани и умрли Сократ може васкрснути у вечни живот, да се Кјеркегору може вратити Регина Олсен, с којом је раскинуо веридбу, или да Ниче, који је оболео од душевне болести, може оздравити. На то упозорава Берђајев у предговору за Шестовљево књигу *Умозрење и ошкривење*. Али за Шестова је то мало, он хоће много више: он жели да Бог може учинити оно што је разуму несхватљиво и немогуће, да измени прошлост и учини да се неки догађаји нису ни десили - да Сократ није отрован, да Кјеркегор није ни раскинуо веридбу, да Ниче није полудео. Таквом Богу ништа није немогуће. Шестов жели апсолутно свемогућег Бога.

Из Шестовљевог угла гледано, сви писци теодикеја, покушавајући да оправдају Бога за постојање зла у свету, заправо су претпостављали немоћног Бога, оног који не може све. Наратор вели да му је у овом контексту била важна једна беседа немачког философа Ханса Јонаса - „Појам Бога после Аушвица“.¹⁹ Јонас је, вели наратор,

13 Милошевић има у виду оно место у *Никомаховој еџици* (1139 b10), где Аристотел наводи Агатонове стихове: „Јер само то ни богу није дато чак: / Да учини да није било што било је“. (Аристотел 1980: 145) На истом месту Аристотел каже: „јер оно што је било не може да није било“.

14 „Што се с правдом учинило / или неправдом збило, / томе ни Вријеме, отац свега, / крај и траг измијенити не може“ (Пиндар 1952: 47).

15 „За учињено што ћеш сада жалити? / Та зато неће друкч’ је но овако бит“ (Софокло, *Ајани*, стих 378–9, у: Есхил, Софокло, Еурипид 1989: 217).

16 „Што већ се не да поправит, - јер може л’ тко / Учинит, ко да било није, што се зби?“ (Софокло, *Трахињанке*, стих 742–3, у: Есхил, Софокло, Еурипид 1989: 294).

17 „... јер оно што је урађено, урађено је...“ (Платон, *Протјагора*, 324b, превела Мирјана Драшковић, у: Платон 1968: 22).

18 „... оно што је учињено више не може бити неучињено...“ (Платон, *Закони*, превео Албин Вилхар, 934a, у: Платон 1990: 379).

19 Ту беседу Ханс Јонас је изговорио 1984, приликом примања награде универзитета у Тибингену. Објављена је три године касније (Hans Jonas, *Der Gottesbegriff nach Auschwitz. Eine Jüdische Stimme*, Suhrkamp, 1987), а код нас је преведена 2001 (в. Јонас 2001), две године пре појаве Милошевићевог романа. С обзиром на то да се радња романа *Кујица од ораховој дрвџи* дешава првих деценија после Другог светског рата, гледано чисто фактографски, наратор није могао читати Јонасов текст (објављен на немачком 1987, а преведен на српски 2001). Питање је такође да ли је руски емигрант Иван Никифорович могао имати и поменуте две књиге Шестова: *Аџина* и *Јерусалим* је први пут на руском објављена 1951, а *Умозрење и ошкривење* тек 1964, обе у издању

најодлучније извео закључак да је Бог немоћан. Штавише, немачки философ је тврдио да „већ и сам појам човекове слободе подразумева одрицање од божанске свемоћи“ (Милошевић 2003: 126). Бог је ћутао пред злом Аушвица и оне који су у њега веровали препуштао на милост и немилост онима који у њега нису веровали, и то не зато што није желео да помогне него зато што није могао да помогне. Он је један немоћни Бог.

Наратор, међутим, стаје на страну Шестова и каже да заиста свемоћни Бог може све, па и да учини да се догађаји у прошлости нису ни десили. Бог који то не може, који није свемоћан, напосто није Бог. Али ово позивање на чуда поништења прошлости, како би се уверило да је Бог свемоћан, имплицитно значи да ни сам Шестов не верује до краја. Јер, ономе који верује, докази и чуда нису потребни. У том смислу, Шестов се понаша попут апостола Томе, који је поверовао у васкрслог Христа тек кад му је властитом руком опипао ране. А речено је, „блажени који не видјеше а вјероваше“ (Јн. 20, 29). Права вера је вера без доказа.

Јонас, међутим, каже да Бог није чаробњак, он не чини чуда, и то не зато што то не жели него зато што не може. Бог није свемоћан него немоћан. И наратор каже да је, у вези с чудима, разумом био на страни Јонаса, али је срцем био на страни Шестова. Још је Хегел рекао да је чудо насиље над природном везом ствари, а природна веза ствари је нужност. Шестов мисли да је управо нужност извор зла. Наратор вели да је желео да верује у чуда стога што, с једне стране, она омогућују спасење од зла, а с друге, потврђују да је Бог свемогућ. Али није могао да одлучи ко је праву, Шестов или Јонас, права вера или разум.

Роман се завршава хипотетичким писмом упућеним покојном Ивану Никифоровичу, на онај свет, које се завршава молбом да нађе тамо руског светитеља Серафима Саровског и да га упита да ли је у праву био Ханс Јонас, који је рекао да је Бог немоћан, или Лав Шестов, који је тврдио да је Бог свемоћан. У том питању се уједно налазе последње речи које је Милошевић написао о Шестову.

Питање свемоћи Бога, које из иманентних разлога није могао да разматра у оквиру властите мисли, Милошевић је тематизовао у роману, на белетристички начин, у оквиру „философије за народ“. Али белетристика није позвана да решава метафизичка питања. Аутор романа ово конкретно питање на крају само у епистоларној форми понавља и оставља нас без одговора.

куће УМСА Press из Париза. Тешко да је руски емигрант у Београду могао доћи до тих издања у то време. Поготово, ако се радња романа одвија пре 1964.

ЛИТЕРАТУРА

- Аранитовић, Добрило. „Лав Шестов код нас (Библиографија)“. *На ње-разијама Јова (Лујанања њо душама)*. Лав Шестов. Превео Добрило Аранитовић. Београд: Логос: Бримо, 2006. 399–405.
- Аристотел. *Никомахова еџика*. Превела Радмила Шалабалић. Београд: БИГЗ, 1980.
- Берђајев, Николај. „Основна идеја философије Лава Шестова“. Превео Милић Р. Мајсторовић. *Учиџељ* 1 (1939): 43–46.
- Димитријевић, Коста. *Разјовори са Миланом Кашанином*. Београд: Catena mundi, 2015.
- Есхил, Софокло, Еурипид. *Сабране ѣрчке ѣтраједије*. Превели Коломан Рац и Никола Мајнарић. Београд, 1989.
- Јагодић, Здравко. „Левъ Шестовъ: Киркегардъ и екзистенцијална философија, Домъ книги, Париж, 1939“. *Хришћанска мисао* 9 (1939): 135–136.
- Јелачић, Алексије, „Л. Шестов: На весах Јова. (Странствованија по душам). Париж, 1929, стр. 376“. *Руски архив* IX (1930): 169–173.
- Јонас, Ханс. „Појам Бога после Аушвица. Један јеврејски глас“. Превела Јелена Танасковић. *Исџочник* 37–38 (2001): 25–35.
- Калезић, Димитрије [и др.]. *Савременосџ руске релијџјске философије*. Београд: Гутенбергова галаксија, 2002.
- Кашанин, Милан и Светислав Марић. *Прејисска двојџице младиња*. Нови Сад: Матица српска, 1991.
- Лефевр, Фредерик. „Разговор са Лавом Шестовом, великим руским филозофом. Шестов и хришћанство. Дарвин или Јевреји. Сусрет са Ничеом“. *Правда* 8. 11. 1931: 5.
- Марић, Светислав. „Лав Шестов“. *Лејџојис Мајџице срјске* 310.1 (1926): 170–171.
- Марић, Светислав. „Лав Шестов. Поводом седамдестогодишњице рођења“. *Лејџојис Мајџице срјске* 346.1 (1936): 61–74.
- Милошевић, „Достојевски – Филозофија и неурога у ’Забелешкама из подземља’“. *Дело* 4 (1958): 498–520.
- Милошевић, Никола. „Како сам постао белогардејац“. *Дело* 11 (1958): 1433–1438.
- Милошевић, Никола. „Критика морала у делима Лава Шестова“. *Филозофија* 2 (1965): 165–175.
- Милошевић, Никола. „Психологија и филозофија Лава Шестова“. *Досџојевски и Ниче*. Лав Шестов. Београд: Слово љубве, 1979. 253–311.
- Милошевић, Никола. „Шестов“. *Православље и демократија*. Нови Сад: Прометеј, 1994. 49–55.
- Милошевић, Никола. *Кујџија од ораховој дрвџи*. Вршац: КОВ, 2003.
- Милошевић, Никола. *Букџиње*. Приредио Мило Ломпар. Нови Сад: Orpheus, 2009.
- Пиндар. *Оде и фрајменџи*. Превео Тон Смердел. Загреб: Матица хрватска, 1952.

- Платон. *Протиѧѧора. Гориѧја*. Превели Мирјана Драшковић, Албин Вилхар. Београд: Култура, 1968.
- Платон. *Закони. Еѧиномис*. Превео Албин Вилхар. Београд: БИГЗ, 1990.
- Шестов, Лав. „Мисли о животу једног адогматичара“. *Учиѧель* 4 (1934/35): 299–302.
- Шестов, Лав. „Један императив теорије сазнања“. *Нова смена* 3 (1938): 160–161.
- Шестов, Лав. „Борба против очигледности“. *Панорама савремених идеја*. Гастан Пикон (општа редакција). Београд: Космос, 1960. 92–94.
- Шестов, Лав. *Аѧина и Јерусалим*. Превео Мирко Ђорђевић. Будва: Медитеран, 1990.
- Хурм, Антун. *Њемачко-хрваѧски или срѧски рјечник*. Загреб: Школска књига, 1988.
- Camus, Albert. *Mit o Sizifu*. Preveo Nerkez Smailagić. Sarajevo: Veselin Masleša, 1961.
- Chestov, Léon. „Le Mythe et la Vérité. (A propos de la métaphysique de la connaissance)“. *Philosophia* (Belgrade) 1–4 (1938): 60–72.
- Малахиева-Мирович, Варвара Григорьевна. „О преходящем и вечном. Дневниковые записи (1930–1934)“. *Новый мир* 6 (2011).
- Ворожихина, Ксения Владимировна. „Хроника жизни и творчества Льва Шестова“. *Лев Исакович Шестов*. Под редакцией Т. Г. Щедриной. Москва: РОССПЭН, 2016.

Ilija Marić

Nikola Milošević on Lev Shestov

Summary

The paper shows Nikola Milošević to be the pioneer of researching Lev Shestov's thought in the Serbian-speaking world, as well as the initiator of systematic translation of his books into Serbian. It is pointed out that both thinkers share certain similarities in their psychological approach to interpreting the works of great philosophers, which indicates the possibility of Shestov's actual influence on Milošević. In the conclusion, the paper reflects upon the question of God's omnipotence, which was something that the Russian thinker was dealing with in particular, and which was also of central importance for Milošević, in the context of his interest in God understood as immanent transcendence.

Keywords: Lev Shestov, Nikola Milošević, Svetislav Marić, Mirko Đorđević, groundlessness, the psychology of knowledge, self-deception, God's omnipotence, Hans Jonas

Примљено: 6. 3. 2019.

Прихваћено: 15. 10. 2019.